Се було літом р. 1862.

Того року ми з Паньком кінчали університетську науку. Перед вакаціями Панько й каже до мене:

— А куди-б нам рушити на село по здоров'я та по силу? За літо треба добре набратися здоров'я, щоб восени було з чим відбути кандидатство!

— На Волинь, — кажу йому.

— На Волині тепер незручно: бач, у Варшаві дрова рубають, а на Волинь тріски літають. Тоді, бачте, і по нашому Правобережжю між польською шляхтою ворушилося вже зерно тієї колотнечі, що скоїлась потім за рік.

— Ліпше за все, — каже Панько, — за Десну куди.

— І то добре! Я за Десною не бував ще; цікаво подивитися на Сіверщину. Тільки-ж першим ділом ходім на Тарасову могилу поклонитися кісткам страстотерпця і світоча...

— Добре.

От за кілька там день якось у середу, уставши раненько, умилися гарненько, поснідали та й гайда з Київа пішки...

Пішли, харчів з собою не брали; думка така: села по шляху густі, на хліб та на молоко скрізь розживемося. Про всяк случай взяли в кешеню трошки чаю да кілька грудочок цукру. Йдемо собі; на полях робота вже аж гуде; орють на пар, косять, гребуть... Жита вже пополовіли; день за десять жнива.

Те літо було незвичайно палке та сухе. Від самого вшестя дощу й не крапнуло, здається, ніхто й хмари не бачив. Люди гомоніли, що тому нема хмар, тому небо таке ясне, що біг, благословляючи визволення людей з кріпацтва, звелів і на небі святкувати отсе велике свято...

Свято-то свято, дійсно велике, але, на лихо людям, з півночи віяло часом холодним вітром... Знати було, що от-от вітер нажене хмари й закриє нам сонце... Так воно й сталося... Наступила була страшенна негодь і темнота... Чисто глупа, темна, безпросвітня ніч та довга-предовга...

Добре, йдемо ми... Не тепер ідемо, — ні! Тепер ми, коли не сидимо, так топчемося, наче воли на крузі в топчаку; а тоді ми молодими ногами йшли жваво, бадьоро, до поту, до утоми. Тоді йти трудніш було: темно, шлях не битий, колія терном заросла, прослідку не видно... инде треба було просто помацки шукати своєї стежки...

До самої могили йшли берегами понад Дніпром-Славутою. Гарно було, невимовно гарно! Простягся сивий дід, лежить нерухомо, розгорнувши сизо-срібні скрижалі нашої давнини — читай, хто вмілий!.. Чудна річ: не єгипетськими гієрогліфами писані ті скрижалі, а не всяк письменний чоловік потрапить доладу їх прочитати: инший такий письменний, що аж друкований, усякі папіруси читає, а кинеться читати Дніпрові скрижалі — і не втне!.. він то й читає, та не те, що там написано, а якусь "отсебятину"... Слухаєш те читання і тямиш, що се просто "Киевская Старина"; більш нічого...

Чого воно так? Мабуть того, що:

"Всякому городу свій нрав і права"...

Так ото, кажу, Дніпро лежав спокійно, нерухомо, й "вусом не моргне"; а я дивлюся на його упівну красу і кажу до Панька:

— Що, коли-б отсього сонного велетня — старця днедавнього хто розбудив? Що, коли-б хто роздратував його, а він-би розлютився, повернувся та вдарив хвилями-крилами по обидва боки? Гай, гай!.. чи не затряслось-би море, чи не застогнала-б Шатер-Гора, чи не заплакало-б небо? чи не прокинувсь-би Великий Луг? Панько дивиться так понуро: журливо так хитає головою і промовляє:

— Кожен раз, чи то в Київі, чи де инде, коли я дивилося на тихий, спокійний і невимовне величавий наш Дніпер, я питаюся сам у себе: хто у кого переняв оту спокійно-гордовиту і гордовито-спокійну вдачу, вдачу міцно-свідому своєї потужности в минулому і захланности в сучасному: чи українець у Дніпра, чи навпаки? Хто кого навчив терпіти лихо й сподіватися, що правда не вмре, воскресне; наче та зачарована королівна, розірве сповивач і покотиться по градам і весям, — сіючи між людьми добро, любов, волю і світ... А нумо вгадувати та розгадувати отсю загадку, веселіш буде йти.

Давай і давай... До самого Канева дійшли, а ради собі не дали, загадки не розгадали... Трудна вона...

Сонечко лягло вже в колиску, коли ми прийшли на ту Чернечу гору, де "на нашій не-своїй землі" спочивають благородні кістки найблагороднішого з всесвітніх віщунів, благовісників народнього добра, світу, правди і любови...

Сумно було на могилі... Одна-однісінька!.. Ба! а де-ж їй і пари добрати! де у нас є друга така могила, щоб змогла стати попліч з Тарасовою? Нема! бо не було й нема другого велетня такого... Дніпро хіба? Один плакав за народ, за волю, а другий односив його сльози в море... Один Дніпро сподобився довіку-вічного лежати попліч з віщим Кобзарем України...

Високий дубовий хрест на Тарасовій могилі дивився гордо навкруги. Він гордував по правді: йому є чим пишатися! він тямить, над ким і над чим він стоїть "на сторожі", куди і кому вказує шлях.

Ми сіли під тим хрестом. Якесь високе, святе, досі недовідоме мені почуття обгорнуло й переняло мою душу, серце, всього мене! Ми мовчали; уста наші заніміли... Нам здавалося, що над нами баня величезного храму, де йде саме в ту годину торжественна служба, твориться щира, свята молитва й два велетні, а за ними і всі сущії благають, щоб усі люди стали вольними

Добрими братами

І синами сонця правди...

Ми й не зчулися, коли ніч-мати обгорнула і могилу, і нас, і Дніпро, і всю Україну!

Що то за ніч була! Доки мого віку не забуду тієї ночи! Не списати її, не змалювати! Густа, темно-синя блакить аж паше, обіймаючи землю в обійми молодої, жвавої, ніжної красуні! Пригортає її до себе, обіруч притискає до свого лоня, пестить, буцім та ніжна мати своє перше немовлятко — в ту хвилину, коли воно вперше промовило до неї "мамо"!.. Круглий, блідий, ярко-срібний місяць стоїть серед неба: нирнувши по саму шию в голубий ефір, оглядує землю-красу й не хоче очей од неї одірвати. До кого-ж саме, до чого прилип він своїм ласкавим поглядом оксамитовим? чи до широкого Дніпрового зеркала, чи до Тарасового хреста?.. Не відаю...

А зіроньки дрібними зграями бігають по блакитному перекиту і всіма сторонами бризькають срібним дощиком... Бігають вони, немов діти наввипередки, немов одна одну хоче попередити, щоб першою цмокнути в сивий ус старого Діда-Славуту. А сам Славута — хоч-би тобі поворухнувся! Лежить велетень та там десь далеко-далеко, за

Ненаситинцем, за Хортицею, за Великим Лугом, за славним кошем лицарського братства січового, там десь в очеретах на плавнях сховав свою сиву голівоньку — та тишком впивається старими устами в блакитне небо... А небо припадає до його уст, цілує їх і своїм голубим омофором вкриває його, щоб старі очі не бачили захланности живих мерців — та наготи їх духово-моральної...

Кучеряві верби підперезали Тарасову гору: своїми блідо-зеленими вітками вони схилилися до Дніпра, немов благають його, промовляючи: "Батьку! дай нам своєї пишної води умитися, освіжитися від спеки дняної; напій нас сцілющою, живущою прохолодою! Душно нам! нас сонце попекло, посушило верхи наші, виснажило коріння наше".

Ласкавий батько почув те благання і на крилах тихенького зефіра послав вербам вохкість, напоєну свіжою росою й пахощами квіток та трави... Зефір повіяв і на Тарасову оселю; освіжив і нас, доволі таки потомлених.

— Людей щось і не видно й не чутно, — озвався Панько, — де вони? спати ще-б рано; а проте... праця та злидні присплять на перині з мозолів...

— Не всі й сплять... он слухай, як на тім боці лунає дзвінкий дівочий голос... А он бачиш — човник... глянь! як сиплються по воді бриліянтові іскорки.. Слухай, слухай! чуєш баритон як бере: "Ой колись була роскіш-воля"...

Не спавши просиділи ми до світа...

Літня ніч коротка, але за оту коротку ніч багацько я пережив довгих думок... Та ніч перед Тарасовим хрестом, немов перед вівтарем, висвятила мене на свідомого чоловіка-українця і відчинила мені двері в нашу святу-святих, де першим разом упала полуда з моїх очей; узрів я "світ невечірній, тихий", узрів ковчег з скрижалями любови і правди і

затвердив той символ віри, який ісповідую й ісповідуватиму до віку; короткий той символ: "праця на рідній народній ниві"...

І коли тебе забуду, Ієрусалиме! Забвен нехай по вік буду...

Вже зовсім розвиднялося, коли ми заснули в головах Тарасової могили і спали, аж доки не припекло сонце.

— Час! — кажу Панькові.

— Рушаймо!

Познаменовалися до хреста; приложилися до могили; взяли з неї на спомин по грудочці землі та й рушили до Київа иншим вже шляхом.

Небавом вийшли ми на биту дорогу. Я й кажу Панькові:

— Кажуть, — в дорозі без пригоди не буває, а от ми звернули на другу половину нашої прощі, а досі, в добрий час поговорить, в лихий мовчать, не трапилося нам нічого.

— Прикуси собі язика та тричі сплюнь, — відповів Панько, — до Київа ще далеко.

Йдемо, простуємо: по одну руку зеленовато-золотою стіною стоять жита; по другу — свіжа рілля, чорнозем, такий пухкий, наче на опарі, аж парує, так хлібом і пахне...

Чи йшли ми з годину, чи може й ні, — дивимося: по шляху купками чоловіка п'ять-шість стоять люди і в кожного мітла. Біля їх верховень. Що воно таке? Вгадуємо та не вгадаємо. Стали зближатися до них: до першої купки не було вже й на гони; люди, скоро побачили нас, зараз мітли вгору, махають на нас та гукають:

— Який вас чортів батько сюди приніс! Тікайте собі! тікайте геть звідсіля!

Ми спинилися; блимаємо очима один на одного і нічого не тямимо... Невже то проти нас?.. На нас ні за що, а навкруги, опріч нас, нікого нема... З якої-ж речи на нас? Хіба тут ходить заборонено... так же шлях битий і на йому свіжі сліди і піших людей, і возами... Непевне щось.

— Ходім далі, Паньку.

— Авже-ж ходім.

Ледве зробили ступнів зо три, а верховень той прожогом проти нас: припав він коневі до гриви, підлетів до нас так як гримне, немов з маточини:

— Якого ви біса тут поставали! тікайте! щоб вашого й духу тут не було, а то я вам мітлою так пики вимережу, що вас і рідна мати не пізнає! — Та з отсим словом як замахнеться на Панька мітлою! Панько догадався, присів... а я під жито в бік. У мене й дух похолов; думаю, занівечить він Панька... Мітла у його така здорова, широка, коли-б був тільки, крий боже, затопив по тварі, так-би очі й висадив. Бачу — непереливки!.. Тоді ми не були ще такими страхополохами, як тепер. Думаю — треба висловитись... Тільки що ступив, ще й рота не роззявив, а верховень як сікнеться до мене:

— Чого ґави ловиш? сказано вам: тікайте! не чув?.. чи не до тебе річ?

— Та що-ж ми вдіяли, чоловіче добрий? Ми-ж нічого...

— Ще й змагатися! Зараз тікай, а то й не стямишся!.. тікай! — та до мене; я на ріллю... — Тікай швидче!.. —Я на взаводи... біжу не озираючись; духу боюсь перевести, а він гукає услід мене: "Швидче! швидче!"

Чую і Панько біжить за мною: я його не бачу, бо озирнутися боюсь, а чую, що він тупотить... Біжимо вподовж ріллі від шляху, а позаду нас чуємо:

— Тю! тю! тю!..

Тюкають на нас, наче на сіроманців, аж луна ріллею котиться. Довго бігли; потом облилися. Прибігли в долинку, тут нeораний муріг, я на його снопом і розплатався; кажу Панькові:

— Спочиньмо!

— Боязко, коли-б не нагнав... нумо ще бігти...

— Хіба женеться?

— Не видко, та безпечніш буде... ось ну ще гоней двоє...

— Нема сили... спочиньмо,

— Нехай!.. вже-ж що бог дасть. — Ліг і Панько на траві. Потомилися, засапатилися ми так, що й не сказати. Спочивши трохи, Панько й напосівся на мене:

— Се ти, каже, накликав пригоду! — Дорікає він, сердиться, а мене регіт бере: чудна пригода, і не розберемо — з чого вона? Певна річ, що якась помилка; коли-б висловитись з людьми, — так-же не дає той верховень.

— Як, Паньку, — питаюся, — на твою думку, чого вони напалися на нас?

— Геть собі з думками, дай спершу відпочити. Коли-б ти знав, як я пити хочу... аж пробі...

— Напився-б і я, кажу, та ще коли-б свіжої, погожої з криниці...

— Хоч не нагадуй вже, не дратуй... Ось ну — ліпше буде — рушаймо до Дніпра навпростець.

— Шкода, брате, Дніпро далеко... ліпше от що: розгляньмо, чи не манячить де поблизу яке село? — Зійшли ми на шпильочок, на гору, дивимось — села не видко, а ген-ген недалечко оре чоловік. Господи, як ми йому зраділи! швидче до його, благаємо:

— Дайте, дядьку, водиці напитися, душу промочити; засохла так, що аж смага на губах повиступала. — Не поборонив... У нас — хто-ж сього не відає? — великий гріх не дать прохожому води! Крий боже!

Дав, прибав йому віку, коли живий, а вмер — царство йому небесне!

Як допалися ми до барила, трохи не всю воду витягли. Ратай дивився, дивився та й каже:

— Чи лишили води хоч на кашу? десь ви, нівроку вам, не одну чехоню поснідали...

— У нас, дядьку, сьогодні ще й росина в роті не була.

— Звідкіль ви?

— Прочани.

— Гм! на прощу, та отак голіруч... чудно... у Київ, значить?

— Ні, ми з Київа...

— Отакої! виходить — тут десь на ріллі молилися?

Ми розповіли йому, де були.

— Еге, се инша річ... чув і я про ту могилу... Се того Тараса, що людям волю писав... чув, чув... Самі-ж ви що за люди?

— Студенти...

— Себ-то якого звання?

Відповіли ми й на те, а він:

— Може воно й правда, та наче брехнею трохи пахне... Глядіть лишень, може ви з яким недобрим духом, так цур вам! Тепер всякого народу вештається... он і про ляхів гомонять, буцім-би то вони бунтувати захожуються проти москаля... не моє діло, звісно, а коли ви теє... то бог з вами, йдіть собі швидче, я вам не ворог, а до гріха не підводьте...

Ми — ну його запевняти, що ми люди безпечні; слухає він, а по очах його знати, що не йме віри. Питаємося у його, що то за люди по шляху? а він на те:

— Гм! то не наше діло...

— Чого вони з мітлами?

— Од начальства так велено...

— Метуть шлях, чи що?

— Здається, — на сарану чекають...

— А верховень же на що?

— То не наше діло.

Отак балакаємо, аж чуємо по ріллі гупотить. Зирк!.. той самий верховень, наче вихор мчиться та гукає:

— Чом ти їх не женеш? жени! тікайте!

Ратай тоді за истик та на нас:

— Тікайте швидче! цур вам! через вас ще й в халепу вскочу!..

— Куди-ж нам, кажу я, тікати? і що оце за напасть на нас?

— Ось я тебе истиком як глезону, так знатимеш, куди тікати! В жито, вже-ж не куди більш!

А тут і верховень підбіг, кричить:

— Тікайте в жита! щоб вас не видко було, а то от-от затого бігтиме начальство, крий боже, спостереже вас!..

— Яке, чоловіче, начальство? на що нам ховатися? ось послухай...

— Змагатися! — гримнув він, — мітли хочеш покуштувати? Сказано: тікайте! ховайтесь в жито! Ну!

Побігли ми знов, а він повз нас, та все пугою — хвись по вітру, хвись! та на нас:

— Швидче, швидче! не приставайте! — Йому-ж добре на коні, а ми ледве дух переводимо; ще не так тяжко було, доки бігли вподовж ріллі, по розпрузі, а як звернули впоперек, крий господи!.. Панько мій тиць та тиць чолом об землю, де розпруга — він і поцілується з нею, на лобі йому наприлипало чорнозему, хоч гречку сій... Насилу вбігли в жита; боржій на землю, лежимо, немов мерці, не здужаємо слова промовити... Лежимо мовчки, я вже й дрімати почав, аж Панько як крикне:

— Отсе гак, так гак!

— Що? знов біжить?

— Гірш! я свого бриля одбіг...

— І-гі! де-ж се ти його!

— Не тямлю!.. певне десь, біжучи по ріллі, як спіткнувся, він і злетів, а я не помітив...

— Вернись пошукай...

— Чи ти при собі! а верховень?!..

— Кепська річ! як-же без бриля? сонце пектиме.

— Сонце байдуже, хусткою можна зап'ясти голову; а он по селах як його? Що люди думатимуть?

— Думатимуть не добре.

— Прямо кажи — думатимуть, що де на злодійстві бриля одбіг. Кепсько!

— Навіки кепсько!

Вилежались, спочили. Бриль в голові мулить, та і в шлунку наче хто по мосту іде, їсти аж шкура болить; а ми не тямимо, чи далеко ще до села і кудою нам іти? На шлях вийти боязко; житами — людям шкоди наробимо, потолочимо; хоч не по своїй вині, а все-ж шкода... Одначе не ночувати-ж і тут, вже-ж і самих себе шкода.

Попригинавшись, наблизились ми до шляху, визирнули нишком. Оввa! і досі стоять з мітлами! Ми тоді знов збочили та пригнувшись побрели житами. Верстов може п'ять брели, доки дав бог село.

Йдемо селом. Панько в білій хустці на голові; хто стрінеться, зараз його на глум: "Глянь! каже, голова жіноча, а ноги чоловічі".

Прийшли в корчму.

— Є самовар?

— Є, є, усе є...

— Поздоров тебе єгова! духом станови нам самовар, та глек молока, та сковороду яєчні...

_ Зараз!.. усе буде!.. Гей Суро! агибіте! самовар, унд мільхес. Тен момент, панове! — Доки Сура поралася біля самовару, ми заходилися поратися коло Лейби; спершу манівцями, а далі й навпростець:

— Треба, Лейбо, розжитися хоч на ледачий який бриль, або на яку завалящу шапку, бо вже-ж-далі йти простоволосому, або в хустці не зручно. — Лейба носом почув поживу.

— Се, — каже, Лейба, — річ світова, і я колись, їхавши, заснув на возі та й загубив капелюх.

Метнувся він на село добувати Панькові бриля. Тим часом Сура подала нам самовар. Чаюємо ми. Як ось увійшло в корчму два чоловіки не старого ще віку; обидва босоніж, молодший в одній сорочці, у старішого на плечах на опашку щось похоже на юпку, тільки не вгадати з чого вона й якої барви — чи вона з сукна, чи з рядовини, чи з полотна: латка на латці і все різнобарвні. Біля грудей на юпці теліпається якась "медаля", з чого знати, що чоловік той вислужений салдат.

Обидва вони засмалені, суворі; погляд в обох такий відважний, голінний, наче в шибеників.

— А ну, Сурко! сип, — мовив молодший, ставши біля ляди.

Сурка мовчки почастувала обох горілкою. Випивши, грошей не давали і не подякували. Салдат, випивши, плюнув, утерся рукавом і каже:

— З водою, розведена... Не гріх-би було, щоб кров тому розвело, хто розводить божу сльозу... Ге.... пополам з водою.

— А ти-б хотів з панської винниці та з шинкарських рук щоб була оковита, — всміхнувшись, мовив другий.

— Тепер ганите, а ось тривайте з нового року ще гірша буде: акциз великий вводять, — промовила Сурка.

— Акциз, кажеш? Ще чого не було! Скоро й на хліб заведуть акциз... А ну, Савко, — мовив салдат, — ке сюди твого тютюну...

— Мого?.. а твій-же де?

— Мій да твій!.. і який його ворог вигадав отсе "мій да твій?"

— А як-же?

— Дурний ти, Климе, що не тямиш як! Не твій, не мій, а наш... От як... еге... що?

— Нічого... добре-б, — значить-би тоді усе наше?— всміхається Клим.

— Авже-ж! нічиє, — значить, а всіх... —

— Себ-то як? і горілка всіх?

— Гм! Вода чия? — усіх! а горілка з чого, як не з води?

— Звісно, з води...

Посідали вони на долівці біля самісінького порогу; люльки аж шкварчать; дим наче з бовдура. Сидять та очима з-під лоба так і їдять нас.

А далі Клим моргнув на нас та й каже до Савки:

— Бачиш?

— Не повилазило. Чай?

— Ніщо більш.

— Який в йому смак?

— Хіба зроду не куштував?

— А ти куштував?

— Мочав губи...

— Де се так?

— Мало хіба світа? мало я їх сходив? де був, туди вже ворон і кісток не занесе... Де я не бував?!

— Далеко?

— Аж на самому Кавказі...

— Не близько! Се-ж де воно? мабуть в Туреччині де?

— У черкеса...

— Ого! аж у черкеса... чого-ж тебе туди носило?

— Велено... війна була... воювали.

— Черкеса?

— Його самого...

— І ти воював?

— Ще як!.. а се-ж за що? — Савка вказав на медалю.

— Бач! а я й досі — байдуже про се. Аж ти й на війні був... Страшно?

— Спершу не без того; спершу гидко якось — чоловіка колеш! Хоч він і черкес, а душа в його людська і не тямиш, за що ти його колеш? Згодя нічого, призвичаївся і байдуже... Ріжеш!

— Еге... Як-же ви того черкеса?

— Такі він на нас з гори... Там на Кавказі усе гори; є такі, що трохи-трохи не до самого неба. Черкес на горі, а ми в долині; він на нас, а ми на його; палимо та палимо, а ніхто не подається. Прибіг наш єнорал і каже нам: "А нуте, голубята! ще його, ще! Намніть йому чуприну!" А в нас вже набоїв бракує. Ми тоді прожогом проти його на гору... Єнорал гукає на нас: "В штики його!" Ми лізем, а черкес рубає, ми колем, а він рубає, не подається!.. Завзятий він... та ну його к гаспиду — ти туди дивись! — Савка кивнув на нас і спитався у Клима:

— Бачиш? вони?

— Мабуть вони... їдять, добре, видно, що протрусилися.

— Певно з роботи... кажеш, вони?

— І забожусь, що вони.

— Коли-б не вклепатися... розпитайся.

— Ти розпитайся; я на се не вдатен, а ти й на Кавказі бував, і світ видав...

— Гм! мені й не з такими траплялося кашу їсти.

Він підійшов до нас, сів на ослоні, ввічливо вклонився і мовив:

— Хліб-сіль.

— Просимо.

— Їжте на здоров'ячко... Здалека?

— З Київа, — відповів я.

— Роботи шукаєте! Мабуть вперше в наших краях?

— Вперше.

— Так я й думав; се зараз знати. Я спостеріг се ще тоді, як ви по житах сновигали; бачу — не тутешні: і сміливости у вас нема, і хисту ще бракує, як слід... Я, бачте, світа видав, зараз вгадаю, хто бував у бувальцях, а хто вперше. Хто набив руку, той житами не ходить, не пригинатиметься. Звісно, вперше... біг поможе — навчитесь.

Мені здалися чудними отсі слова, особливо лукаве моргання салдата. Питаюся:

— Де-ж ви нас бачили?

— Я тоді саме під житом на заклі лежав, товариша чекав, як ви пленталися... Еге... так кажете — аж з Київа... Воно так, по великих містах улітку не зручно, не велика пожива! Тепер робота саме по селах: в жнива — усім жнива. Звісно, не зразу! в незнайомих місцях трудно без проводиря; треба, щоб хто тямущий та видющий провів і стежку вказав, не то можна в лабети вскочити... Он, бачте, бриля одбігли, а з проводирем-би сього не трапилося. Коли що, то ми проведемо; ми з того більш і живемо.

Слухаючи отсю річ, нам жадна лиха думка не приходила в голову. Ми були певні, що салдат — трохи під чаркою, гадає собі, що ми зблудили були з дороги й хоче нас провести, та за те й розжитися від нас на могорич. Я подякував і кажу:

— Ми втрапимо й самі.

— А чи добре-ж ви намітили собі, кудою йти?— питається він.

— Звісно — по шляху — на Київ.

— Гм! знов знати, що ви неуки. До Києва не один шлях веде: візьмете на Теплівку — гаразд буде, аби тямили, з якого кутка зайти, а звернете на Калинівку, не то брилів, а й чобіт відбіжите... На все треба розуму. От що! — Клим ласкаво потріпав мене по плечі, лукаво всміхнувся й знов каже:

— Неукам по наших селах трудно, у нас люди сторожкі... Ми на сьому й зуби попроїдали та й то инколи не вгадаєш на яку ступити. Ми добрим людям помагаємо і вам готові... Ліпших за нас проводирів не знайдете тут... Якщо у вас струменту якого бракує: долота, чи кліщів, ми зарадимо й самі повартуємо... За нами безпечно жати; що нажнете, звісно, — без кривди поділимося. Сю ніч — як-раз саме впору у Теплівці: пани зранку вибралися до міста, там і ночуватимуть... Я туди вхожий, усі схованки знаю. Та тільки там... Клим покрутив головою.— Там без ломку не обійдешся... Долото є з вами?

Тут вже я догадався, про яку "науку" веде Клим річ, за кого він нас вважає й до чого напучує! Та й кажу Панькові по німецькому:

— Чи чуєш ти, що він гадає, що ми ходимо красти по селах...

— Чую, — каже Панько, — цур йому; коли-б Лейба швидче вертався з капелюхом, та нумо йти, а то ще яку пригоду спіткаємо.

Клим, почувши отсю нашу розмову й каже:

— Зо мною, дітки, нічого вам таїтися, я не видавець — от вам нехай мене святий хрест поб'є, коли я брешу. Говоріть по-людськи. Я хоч і

давно вже проводирем, а не навчився по-злодійськи розмовляти. Трудно... не всі ви по однаковому... Скільки траплялося вашого брата, а кожен по своєму: в одного гроші — круглячки, у другого — мушки, а в третього — розрив-трава, а в иншого знов брязкачі... Еге, так от-що, дітки: підкріпивши свої сили, виходьте за село та йдіть аж до конопель; під коноплями ляжте, буцім-би то подорожні, спочиваєте, — яке кому діло до вас! Лежіть, аж доки ми прийдемо; ми вже тямимо, коли зручніше, й проведемо.

Скривилися ми, мовчимо, ніби не розуміємо, про що річ. Потім почали здалека розповідати, що ми за люди; а він слухав, слухав та й каже: "Брешіть, брешіть, до вечера ще далеко... а знати, що з вас вийдуть добрі люди... Ось послухайте-ж ради дотепної людини"...

Хто його зна, яку-б він дав нам "пораду", коли-б не перебив Лейба.

З Лейбою прийшов високий, сухорлявий, сивоволосий чоловік. З його заплетеної коси, з його довгополого демікитонового підрясника знати було, що то духовна особа. Савка й Клим в один мент з корчми.

Лейба й каже до Панька:— От у них — вони у нас дяком — є капелюх; поцінно уступлять.

Дяк витяг з-за пазухи старий-престарий картуз; такий замизканий, що жаден в світі археолог не вгадав-би ні віку його, ні барви.

— Що за його давати? — спитався, Панько, приміряючи картуз на голову. А голова так по самого носа й сховалася в тому картузі.

— З кого иншого, — каже дяк, — не взяв-би й трьох карбованців; а ви, як бачу, люди вбогі й подорожні, то давайте карбованця, та й нехай буде ваш, — носіть на здоров'я!

— Господь з вами! — скрикнув Панько, — та за таке дрантя й сороківки шкода!

Дяк зневажно зміряв поглядом Панька з ніг до голови й мовив:

— Бачу, що не по ваших грошах!.. Шукайте дешевшого...

— Беріть четвертака! гляньте: який він старий, та ще з діркою саме посередині, — мовив Панько. Дяк і оком не моргнув і каже:

— Дірочка — байдуже! то якось на похоронах з кадила впала искорка та й пропалила... те не шкодить, ще ліпше: в дірочку вітер продуватиме, голова не так потітиме... Тепер умисне у всіх модних брилях роблять дірочки...

Змагатися проти таких аргументів — ніяково було. Дяк тим часом, узявши картуза, підняв його поверх голови і мовив:

— Добро!

— Непомірний, — каже Панько, — великий....

Дяка й се не збентежило.

— З великого, — мовив він, — не довго зробити менший: узяв клоччя, чи паперу, напхав за околичку й припасував саме по голові.

— Беріть коповика! — каже Панько.

— Менш карбованця нічого.

— Нехай буде ні по чиєму, а по моєму, — вмішався Лейба, — трояк і могорич!

— Не будемо сватами, — відповів дяк, запхав картуз за пазуху й суворо сів на лавці. Ми тямили, що дяк умовився з Лейбою здерти за картуза і стали на тому, щоб більш коповика ні копійки не давати. Та й грошей з нами було в обріз.

Мовчимо.

Дяк трохи згодя озвався:

— Шкода, Лейбо, що ти мене потурбував; ліпше було-б в господі сидіти та старих ніг не набивати... картуз, кому й не треба, дасть карбованця.

На се ніхто ні слова... Згодя дяк до нас:

— Ви що за люди? з яких ви?

— Студенти! — кажу.

— Студенти! — зумився дяк... — такі студенти... гм! значить і по латині вмієте?

— А ви тямите? — з серцем спитав у дяка Панько. Дяк випрямився струною, закинув голову вгору й гордовито відповів:— Я чи тямлю?! Я-б да не тямив! ах ти голово! я не з тих нових дяків, що по семинаріях лавки труть, та по-славянському навіть не втнуть гаразд. Аби де наскочив на титлу, так йому язик руба й стане... "Тпру-мну" та й збреше... Я в Луцькому кляшторі вчився; на попа готовився й був би попом, коли-б не велено було возсоєдинятися... Я був греко-уніятського обряду...

Ми поважно слухали, дяк се помітив і ще більш випрямився й каже:

— А ви думали як? Коли-б не возсоєдиненіє!.. Усіх возсоєдинили і мене не минули... Не можна було не возсоєдинитися... Тоді царював круль Микола: у того усі по струні ходили... А Бібіков, що був у Київі за генерал-губернатора! І!.. От вже був!.. Нехай його святий судить! нівечив людей... — Дяк глибоко зітхнув, сів на лавці й загадався... потім сумно похитав головою й мовив сам ніби до себе: "І кому воно треба було оте возсоєдиненіє!.. досі-б відколи я був попом. Наче у бога не однакові усі християни... Ох-ох!.." Знов помовчав, а потім: "Кажете: студенти... у сірячках... гм! нехай! а нуте-ж, коли ви студенти, ви втнете, що воно буде по нашому: Dominus vobiscum?

Я відповів.

— Добре... каже дяк, а ну ще отсе: Te Deum?

І на се відповів.

— Добре; та се ще мудрація не велика, може в костьолі який раз був, то й переняв. А ну-ж отсе, чи тямиш: Pater noster, quies...

А я за ним "Оче наш"...

— Так, так! Ну вчетверте та й годі: Diapara virgo, ave gratia...

І на сьому не помилився.

— Е! може й справді ви студенти...

— Гаразд, — кажу я, — та вже коли на те пішло, то я ще ліпше запевню вас. То ви у нас питали, а тепер ми у вас. А скажіть, як се буде по нашому...

— Годі, годі! — перебив мене дяк, — я з вами шуткома... ліпше давай по чарці.

Випили. Дяк знов за своє: кляштори та кляштори. Знати було, що у його прокинулися споминки давнини. А що, гадаю собі, коли-б заграти на його струну? Чи не пом'якшає дяк з картузом? Та почав річ про старосвітське духовенство, про козаччину, ще де про що. Бесіда моя видимо наливала свіжої сили в стару дякову душу... За годину він цілувався з нами й співав:

"Ой біда, біда чайці небозі,

Що вивела діток при битій дорозі" ..

Далі так розщедрився, що картуза подарував Панькові і може з цілу верству провів нас за царину. А Клим і Савка, хоч і чекали нас під корчмою, та, побачивши, що ми пішли з дяком, відкараскалися від нас.

За селом слово по слові — довідалися ми від дяка, що в село до них прийшла від начальства бумага, "що йтиме піша сарана", і велено постановити на шляху людей з мітлами, щоб пильно вартували й не пускали сарану.

— А чого то верховень бігає та проганяє прохожих з шляху? — спиталися ми та й розповіли, як він гнав нас.

— Верховень!.. то инша річ... бачте — єсть гутірка, що пани-ляхи захожуються проти москаля... дурні заходи, звісно, а колотнеча йде... Ото-ж знов є чутка й друга, що пани сподіваються якихсь емісарів.. Тямите, що то таке емісарія? Так і велено сочити і за панами. Й за емісарами... Так, може, верховень чи не взяв собі на гадку, що ви ті самі емісари...

— Мабуть ні, бо тоді-б арештував нас?

— На що?.. ні! наші люди не такі, щоб теє... стережуться, звісно, щоб самим не вскочити в халепу, а щоб теє, так ні... коли й надибав, — прогнав і годі; хоч би й на мене, і я так-би зробив... Відчепись від злого, то й буде благо...

— Одначе-ж, — кажу я, — а що, як ляхи почнуть бунтувати!

— Де їм!.. Не сила у їх... А коли почнуть справді, тоді инша річ... тоді в'яжи їх та до начальства... а доки ні сіло, ні пало, на що людей займати? Остеріг, прогнав і квит...

Другого дня, так як в обідню годину, допленталися ми до села К. Звідсіля до Київа нема й на день ходу. Ми собі й гадаємо: "Завтра на обід у Київ, спочинемо, та по завтрому вранці й за Десну". Отже сказано: "Тоді гоц, як вискочиш; поперед неводу не лови риби". Ми гадали собі по-людськи, а воно сталося біг зна по якому. Не обійшлося знов без пригоди! Або ми в такий лихий час вибрались з Київа, або яка мегера перейшла нам дорогу з порожніми відрами.

Село К. вельми невеличке — хат з п'ятдесят. Ні корчми, ні шинку, ні церкви в йому; тепер, кажуть, і там шинок завели. Взяла нас думка: де-б нам розжитися хліба й до хліба? Треба-ж попоїсти. Ще в царині довідалися, що усі люди на косовиці, хто косить, хто гребе, хто копиці кидає, а по господах на селі саме лишень мале та старе.

Пішли ми по хатах; нігде нема нам вдачі: в однім дворі сама малеча, діти: "без батька-матери — нічого не знаємо"; у другому стара баба каже: "радніша-б наділити прохожих хлібом, так-же в самих... святкуємо святої голодухи"; в третьому — те-ж свято... Зустріли якусь молодицю, по воду йшла; питаємося у неї:

— Де-б нам купити хліба?

— В нашому селі навряд чи є в кого на продаж, ідіть далі; до містечка недалеко, верстов сім, там у жидів усього добудете.

Сім верстов! Се-ж дві години ходу, як його не ївши!

Йдемо, бідкаємося. Аж ось біля одного двору під тином в холодку сидить старенька бабуся, куделю з вовни пряде. Бачимо: у неї таке добре, приязне личенько; ми до неї: прохаємо зарадити нам за гроші хліба та молока. Бабуся пильно на нас подивилась, наче що згадала собі, далі й каже:

— Ох, молодята, молодята! і за вас тяжко, і на вас важко!.. не погодуєш прохожого, гріх від бога, нагодуєш, коли-б на себе пені не накликати. Не тямлю я, що з вами й діяти? Та все-ж бог вам суддя, а не я... Проходьте швидче в двір, та поза хатою на задвірок, а я зараз прийду... Там, може, собака на вас гавкне, так не вважайте, він не рве; мовите до його: "цить, Пастух!" він і замовкне.

На задвірку у бабусі наче в віночку. Бабуся винесла біле, чисте, хоч і вельми грубе, рядно, прослала його під сіньми, постановила миску, гладишку кисляку, хліба дві скибки й каже:

— Призволяйтеся на здоров'ячко! Може хліба на омаль буде, та вже вибачте: і в самої тільки на вечерю, а на снідання хіба позичу де. Кислячку хоч і другу гладишку, то дам, аби їли.

З сим словом і пішла, і двері з сіней на задвірок зачинила. Кисляк той такий славний був: свіжий, холодний, смашний, та ще на голодні зуби! Їмо та дякуємо бабусі. Тільки що попоїли, бабуся швиденько прибрала усе й каже:

— Підкрепилися?

— Дякуючи вас і бога святого.

— На здоров'ячко.

— Що-ж положите з нас?

Бабуся підперла правою долонею щоку, лівою локоть правші, хитає головою, дивиться на нас жалісно-прежалісно й каже:

— Щоб я з вас що взяла?! — вона побожно перехрестилася — нехай мене біг милує від сього...

— Як-же так, бабусю?

— Так... попоїли на здоров'я і йдіть собі з богом, куди вам треба, і нікому не хваліться, не признавайтесь, що я вас нагодувала; а грошей ваших мені не треба... Бог святий за вас заплатить.

— Спасибі вам, бабусю! та як-же таки: їли, їли... що візьміть, то візьміть.

— Сказала — не треба, не візьму, не вводьте в гріх, ідіть швидче. Гляньте! де вже сонечко, а вам ще не близько, до вечера чи поспієте.

— Певна річ, що не поспіємо; хіба завтра к обіду, — відповів я, думаючи, що бабуся розуміє, що ми не постигнемо до вечера у Київ. А бабуся на те:

— Не добре буде... треба поспішати, ваші сьогодні увечері збираються...

Ми зумилися: знати, що й бабуся вважає нас за когось иншого...

— Які се, кажете, бабусю, наші? — спитався я.

Бабуся подивилася непривітно та й каже:

— Гріх з старої людини москаля підвозити. Наче вже я така, що нічого не тямлю. Я все знаю, хоч і мовчу... Яке мені до того діло; тільки що шкода отаких молодят, як ви; молоде, безвусе, блазня, тільки що з припічка злізло, а й воно туди-ж береться... Що ви йому вдієте? У його така сила, що господи! а ви голоруч! і вже! пугою сокири не перетнеш.

— Ви, бабусю, здається, гадаєте про нас щось непевне, а щоб ви знали...

Бабуся замахала рукою й перебила мою річ, мовлячи:

— Знаю, серденько, знаю, усе знаю, більш вашого знаю... прожила в світі, бачила всячину; вам вже того не бачити!.. Знаю добре, що тяжко, ще як тяжко, та ба! проти вітру не сіють... Хоч-би й всі люди взялися, нічого не вдієте: у його сила, у його й рушниці, і шаблі, і гармати, тільки самих себе знівечите... а проте не моє діло... йдіть же, йдіть, не гайтеся, не рано... коли-б ви втрапили навпростець, наполовину ближче; та ні, не потрапите; йдіть-же... та коли-б ніхто не спостеріг, що до мене заходили... йдіть. Коли-б не вдень, я-б вивела вас навпростець до байрака; а там вони зараз за байраком у панській пасіці... прощавайте...

Я хотів побалакати та вивідати у баби, за кого вона нас бере? чи не за тих "емісарів", що вартують верховні? Так-же бабуся не дала: взяла прямо за руку, вивела з сіней і двері за нами на засовку.

Ідемо ми селом та дивуємось, що у нас пригода за пригодою! Питаємося один одного: чи нема на нас якої чудної прикмети? Нема! усе як у людей, тільки й відмінного, що у Панька дірявий картуз, так що-ж з того? Сміємося собі, шуткуємо. Тільки ото ступили за царину, а тут нам на зустріч парокінь. З воза як гукне на нас:

— Стійте!

Стали. З воза зліз високий, кремезний, пикатий чоловік, та до нас:

— Ви що за люди?

— Студенти.

— Паспорти де ваші?

— А вам яке діло? ви хто?

— Я хто? Хіба тобі повилазило, що я старшина? Не бачиш сього?

Він ткнув пучкою на знак, що теліпався у його на грудях.

— Ну! кете паспорти! є?

— Нема, — кажемо ми.

— Я так і знав! Мене не проведеш! Кинув на вас оком, зараз вгадав, що ви за людці-молодці... Волоцюжки? Тямлю, куди ви чемчикуєте, та дзуськи! Бач, що плете: "Скубенти"... Наче ми дурніші за всіх, ніби не розберемо, де скубенти, де не скубенти. Немов ми й не бачили зроду скубентів і не відаємо, що у скубентів сині комірці й ґудзики блискучі... Га!.. батькові його гич! і вони туди-ж:— "с-к-у-б-енти"! Ось ми вас як поскубемо по-нашому, то знатимете ви, які ви скубенти! Сідайте лишень на віз!.. Як на твою думку, Грицю — обернувся старшина до погонича, — чи не ліпше-б було руки їм на налигач?

— Воля ваша, — відповів Гриць, — на налигачі, звісно, безпечніше буде; а може вони й так не ґедзкатимуться, не тікатимуть!..

— Ось нехай тільки заходяться! — грізно озвався старшина, підносячи вгору свій величезний кулак. — Я їх по коліна в землю вжену... Чуєте ви, волоцюги!

— Погана річ, — мовив до мене Панько по-німецькому, — бачиш він п'яний?!

— Co pan movi? — перекривив Панька старшина, — я трохи по вашому туплю. А ви думали ні?... Не вгадали! Не таківський Василь Прибура, його не проведеш... Еге! Ось, нуте-ж, панове! не гайте часу, proshe do povozu.

Змагатися було марно. Ми бачили, що Василь Прибура справді чововік "не аби-який": до налигача й кулака у його не довго... Одначе я відважився спитати:

— Куди-ж ви нас повезете?

— Вже-ж нікуди більш, як не до міста. Коли ви скубенти, то й нехай вас там поскубуть... Еге... там уміють скубти і вдовж і впоперек. Покоштуєте з шиляги смальцю... Сідайте!

Сіли ми на віз.

— Поганяй швидче! — гримнув старшина на погонича, — хіба не тямиш, яких вельможних веземо!.. скубентів... но! но! — До самого повітового міста годин зо три старшина глумився з нас. Ми мусіли мовчати; змагатися з ним незручно було.

— Скубенти! — глумився він. — Еге! гадали, мої голубята, когось поскубти, та, замісць того, самих вас поскубуть. І яка вас лиха мати нанесла на мене? Йшли-б собі де инше; світ не малий. Наче не тямите, що у Василя Прибури око далеко сягає! Он тепер шляхта щось куйовдиться... валено її сочити... Се не мала річ! Та я височу! тільки

нюхну — так зараз і вгадаю, де панський слід... Ой, панки, панки! пропадуть ваші ланки! їздили ви на нас, поїдемо й ми на вас... Чи так, вельможні панове-скубенти? Правду каже Василь Прибура?

Серед ночи привіз нас старшина до міста В-ва, як водиться, в поліцію. Тут вже нікого не було, опріч одного сонного писарчука; воно звеліло замкнути нас ро ранку. Певна річ, що були-б ми набралися доброї чихавиці, коли-б на ту пору не був у В-і начальником поліції чоловік, що добре мене знав у Київі. Вранці, прийшовши до поліції, він зразу пізнав мене; зараз звелів нас випустити з хурдиги, покликав до себе в господу, нагодував нас і порадив наняти до Київа коней, а не йти пішки, щоб не вскочити ще в яку халепу.

— Бо, додав він, тепер у нас вельми строго; все вартуємо якихсь емісарів. З Київа тільки те й роблять, що наказують нам пильнувати й лапати емісарів!

Ми послухалися його ради.

1887 р.

У Львові.